

GALAMBOSI PÉTER

galambosi.peter@abtk.hu

tudományos segédmunkatárs (HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi
Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport [azonosító szám: 1421707])

Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban*

Convents in Zala County in the Árpád and Angevin Eras

ABSTRACT

In the present study I review the situation of the churches of religious orders that existed in Zala county during the 11–14th centuries. The history of some convents had already been examined from various approaches by the older and newer research, however, the recently resurgent research of ecclesiastical archontology demands the revision of the previous results. Based on the tendencies of the medieval monasticism and the social relations of the examined churches I divide the overview into four sections in order to find the place of the different convents in the social development of the region. In this concept I pay special attention to the circumstances of the foundation of each churches and their later social background. During the analysis I highlight the controversial issues, and also draw attention to some problems, that were neglected by the previous researches.

KEYWORDS

Zala county, religious orders, ecclesiastical history, regional ecclesiastical history.

DOI 10.14232/belv.2024.2.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.1>

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával (befogadó intézmény: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar), valamint az HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (azonosító szám: 1421707) keretében készült.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Galambosi Péter (2024): Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Jelen tanulmány a Zala vármegye területén működő szerzetesi egyházak Árpád- és Anjou-kori történetét tekinti át. A téma nem újkeletű a magyar középkorkutatásban, átfogó katalógusok, s a jelentősebb egyházak történetét feldolgozó monográfiák egyaránt napvilágot láttak már, noha ezek egynémelyike, főként a dualizmus és a 20. század első felében készült munkák ma már egyértelműen elavultnak számítanak.² Közös jellemzője ezen régi és újabb feldolgozásoknak, hogy az egyházi intézmények időrendi történetét mutatják be, ezzel szemben az alábbi áttekintés mindenekelőtt az egyes egyházak társadalmi háttérére összpontosít. Ennek oka, hogy a középkori Európában a szerzetesi egyházak szoros kölcsönhatásban álltak a vidék társadalmával, s ilyenén módon megkerülhetetlen tényezői nem csupán az egyháztörténeti, de egyúttal a helytörténeti és a regionális társadalomtörténeti kutatásoknak is. Ezt a szempontot figyelembe véve igyekszem vizsgálni a szerzetesség helyzetét a régióban, felvillantva, hogy a 11–14. század közismert tendenciái miként figyelhetők meg a zalai intézmények esetében, illetve, hogy némely rendház története milyen egyedi vonásokkal bír, adott esetben hozzászólva az egyes egyházak történetéhez kapcsolódó vitás kérdésekhez.

KIRÁLYI EGYHÁZALAPÍTÁSOK AZ ÁLLAMSZERVEZÉS KORÁBAN

Zala vármegye első szerzetesi egyháza a Zala mocsarai között fekvő szigeten alapított bencés monostor volt, melyet a Pozsonyi Évkönyvek szerint 1019-ben szenteltek fel.³ A régebbi

² A Zala-vidéki és Balaton-felvidéki egyházak első tudományos igényű áttekintése Békefi Remig nevéhez fűződik (BÉKEFI 1907.). Napjainkban F. Romhányi Beatrix katalógusa tekinthető mérvadónak (F. ROMHÁNYI 2000.), amely röviden áttekinti az összes, jelen tanulmányban is vizsgált intézmény történetét. Az Árpád-kori Zala vármegyében működő szerzetesrendi intézmények 11–13. századi történetét Cselenkó Borbála monográfiában dolgozta fel (CSELENKÓ 2006.). Guzsik Tamás és Fehérvári Rudolf a pálosok, Vándor László a ferencesek építészeti emlékeit vizsgálta (GUZSIK – FEHÉRVÁRY 1981.; VÁNDOR 1986.). Az egyes egyházak történetét feldolgozó munkák közül kiemelését érdemelnek a pannonhalmi rendtörténeti sorozatnak a zalavári és a tihanyi apátság történetét feldolgozó kötetei (FÜSSY – ERDÉLYI 1902.; ERDÉLYI 1908.), továbbá az eltűnt bencés egyházak történetét ismertető kötet (SÖRÖS 1912.). Önálló munkákban dolgozták fel a kapormaki (NAGYFALUSY 1941–1942.), a türjei (KOVÁCS 1991.), az almádi (HANGODI 2014.) és a csatári (GALAMBOSI 2021.) apátságok teljes középkori történetét.

³ 1019-re: SRH I. 125. A Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése *ecclesiának* nevezi az intézményt, minek nyomán az is felmerült, hogy Szent István eredetileg világi egyházat alapíthatott, s azt csupán később bocsátották szerzetesek rendelkezésére, vö: GYÖRFFY 2013. 325–326., BOGYAY 1992. 169–176. E kérdés azonban az apátság korai történetére vonatkozó források csekély száma miatt nem dönthető el.

kutatásban gyakran feltételezték, hogy a monostor közvetlen előzménye az a 9. században emelt Szent Adorján-egyház lett volna, melyet a 870 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint a Frank Királyság szláv vazallusa, Pribina alapított a Zala-szigeten a 9. század közepén. Ezeket az elképzeléseket azonban napjainkra mind az egyháztörténeti, mind a régészeti kutatások megcáfolták.⁴

Noha az apátság 1019. évi alapítását a Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése kétségtelenné teszi, a monostor 1019-re keltezett alapítólevele és 1024-re datált adománylevele egyaránt 14. századi hamisítvány, melyeket a zalavári apátság és a veszprémi püspökség között zajló tized- és birtokpererek korában készítettek. A kutatás ugyanakkor feltételezi, hogy az alapítólevél szerkesztése során felhasználhattak egy 11. századi birtokösszeírást.⁵ Az oklevélben felsorolták annak a mintegy félszáz falunak a nevét, melyek Zalavárnak fizettek tizedet a püspök helyett. Ezek közül kilenc falu – név szerint: Komár, Karos, Kolon, Rada, Szabar, Rokolyán, Pacsa, Igrice és Rajk – plébánosai az 1256. évi esztergomi érseki zsinaton a saját és minden, a zalavári apátnak engedelmességgel tartozó plébános nevében (*tam in suis, quam etiam universorum sociorum suorum sub obedientia prefati domini abbatis ubilibet existentium ecclesiarumque rectorum personis*) azt vallotta, hogy a zalavári apát joghatósága alá tartozik.⁶

A települések egyezésére alapozva Erdélyi László és Holub József összekötötte a forrásokat, felvetve, hogy a zalavári apátság már a 11. század elejétől kezdődően joghatóságot gyakorolhatott a környékbeli egyházak felett. Állításuk igazolására III. Honorius pápa 1225. évi levelére hivatkoztak, melyben az egyházfő engedelmességre szólította fel azokat a zalai papokat, akik szembe fordultak a veszprémi püspökkel, név szerint említve az orosztonyi és a horváti papokat. Mivel a két település a hamis alapítólevélben is feltűnik, Erdélyi és Holub szerint az orosztonyi, a horváti és az alapítólevélben említett további falvak plébánosai lehettek azok, akik nem jelentek meg személyesen az esztergomi zsinaton, s ezért társaik képviselték őket.⁷ Noha az Erdélyi és Holub által képviselt gondolatmenet alapvetően követendő, a hivatkozott pápai parancslevél, jóllehet csupán kivonatban maradt fenn, nem utal arra, hogy Orosztony, Horváti és az érintett zalai egyházak papjai akár a zalavári apáttal kapcsolatban álltak volna, akár más egyházi előljáró védnöksége alá kívánták volna magukat helyezni a veszprémi püspökkel szemben. Hangsúlyozni kell továbbá, hogy az egyházfőnek a magyar viszonyoktól független lévén a valódi egyházi jogi kötelekek helyreállítására és fenntartására kellett törekednie, ezért kétséges, hogy támogatta volna a veszprémi püspök esetleges befolyási kísérletét a mondott egyházakra irányulóan, amennyiben azok valóban a zalavári apát joghatósága alá tartoztak volna. Meg kell ugyanakkor jegyezni, az orosztonyi plébános 1358-ban a zalavári konvent hiteleshelyi tanújaként tűnik fel, ami utalhat arra, hogy Zalavár joghatósága alá tartozott.⁸

⁴ CBC 122. A Szent Adorján-titullussal kapcsolatban felmerült ellentmondásokra lásd: TÓTH 1999. 3–37. Mosaburg 9. századi templomaira legújabbán lásd: SZŐKE 2019. 333–409.; BUZÁS 2022.

⁵ +1019: DHA I. 91–92. +1024: DHA I. 101–102. A források kritikájához a szövegkiadások kommentárjain túl lásd még: THOROCZKAY 2009. 1408–1409.

⁶ 1256: FÜSSY – ERDÉLYI 1902. 460.

⁷ +1019: DHA I. 91–92.; 1225: THEINER I. 52–53. FÜSSY – ERDÉLYI 1902. 463–464., HOLUB 1929. 332–336.

⁸ 1358: DF 266 748. (AOklt. XLII. 400. sz.); AO VII. 373–374. (AOklt. XLII. 1048. sz.).

Hogy a zalavári apátság valóban intézményesített joghatóságot gyakorolt a környékbeli falvak egyházi felett, azt a középkor végéről származó adatok is megerősítik.⁹ Figyelembe véve, hogy a Karoling-kori egyházszerkezet felbomlását követően a magyar állam- és egyházszerkezés idején alapjaiból kellett felépíteni a vidék egyházszerkezetét, komolyan kell venni azt a lehetőséget, hogy szükség okán a gyakorlati szempontok felülírhatták az írott egyházi jogi szabályokat, s ilyenén módon a zalavári apátság olyan feladatokat is elláthatott, melyek túlmutattak az egyház monasztikus jellegén. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az egyházmegyék belső hierarchiája a főesperességek létrejöttével a 11–12. század fordulójára kialakult, így ezek után csupán a legfelsőbb uralkodói vagy pápai rendelkezések csorbíthatták volna a püspökök joghatóságát. Márpedig ebben az esetben a zalavári apátságnak rendelkeznie kellett volna egy erre vonatkozó kiváltságlevéllel a 12–13. századból, s nem szorult volna rá egy hamis alapítólevél szerkesztésére. Mindez ugyancsak abba az irányba mutat, hogy a koholmányhoz valóban felhasználhattak egy korai összeírást, mely részletesen tartalmazta az apátság jogosultságait a környező zalai falvakra és egyházaikra vonatkozóan.

A tihanyi apátságot I. András király alapította 1055-ben, akit halála (1060) után a monostor altemplomában temettek el. Alapítólevele a legrégebb eredeti formájában fennmaradt középkori oklevelünk, egyúttal az első magyar mondatot megőrző nyelvemlék.¹⁰ A monostort Szűz Mária és Szent Ányos tiszteletére szentelték fel. Utóbbi a francia királyok védőszentje volt a középkorban, s bizonyos, hogy tisztelete a magyar egyházban András idején meghatározóvá váló franciavallon papok közvetítése révén honosodott meg a magyar királyi udvarban.¹¹ Ányos-patrocínium kiválasztásának indítékát illetően ugyanakkor eltérő vélemények nyertek megfogalmazást.

Az 5. században élt orléansi püspök a legenda szerint imádságaival mentette meg városát, mikor Attila hun király seregei megtámadták azt. Ennek nyomán vetették fel, hogy az Ányos-kultusz az 1050-es évek elején, a Német-római Birodalom ellen vívott háborúk során erősödhetett meg András köreiből, s a szentől remélhettek égi segítséget a támadások elhárításához.¹² Ezzel szemben ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy 1054–1055 fordulójára a birodalom belpolitikai válsága elérte mélypontját, minek következtében a magyar–német fronton jelentős fordulat állt be: András magához ragadta a kezdeményezést és sereget bocsátott a száműzetését a magyar udvarban töltő Konrád bajor herceg rendelkezésére, aki feldúlta Bajorország és Karintia határmenti területeit. Az 1050-es évek közepére tehát a magyar udvarban is felmérhették, hogy a birodalom belső problémái miatt már nem tud további támadásokat indítani. III. Henrik 1056. október 5-én bekövetkezett halála után a német fél békére törekedett, hogy a Száli udvar biztosítani tudja a gyermek IV. Henrik trónját. A magyar uralkodónak ugyancsak sürgető volt az évtizedes hadiállapot lezárása, mivel 1053-ban megszületett fia, Salamon, akinek szintén biztosítani kellett öröklését Béla herceggel szemben, mivel András korábban öccsét szánta utódjának. Ennek érdekében András a béke feltételül szabta, hogy

⁹ Hunyadi Mátyás 1472-ben felszólította a veszprémi püspök helynökét, hogy ne bíráskodjék Gelse, Felső- és Alsórajk, Kerecsen, Igrice, Isabor, Boldogasszony és Ung plébánosai felett, mert azok a zalavári apát joghatósága alá tartoznak: ZALA II. 596. II. Gyula pápa 1512. évi leveléből tudott, hogy ekkoriban a gelsei, a komári, a karosi, a galamboki, az igricei és a rajki plébánosok szembe fordultak a zalavári apáttal, de az egyházfő engedelmességre utasította őket: 1512: FÜSSY – ERDÉLYI 1902. 563.

¹⁰ 1055: DHA I. 145–151.; SRH I. 345. 1060: SRH I. 357.

¹¹ A korabeli francia–magyar egyházi kapcsolatokra bővebben lásd: TÓTH 2007. 31–36. Szent Ányos kultuszára legújabb: CSÁKÓ 2015. 5–22.

¹² Lásd pl.: MAKK 1996. 83–84.

IV. Henrik nővérét, Juditot adják feleségül fiához, Salamonhoz, így biztosítva a nagyhatalmi elismerést fia trónutódlásához. A békekötésre végül 1058-ban került sor, melyet a dinasztikus házasság pecsételt meg.¹³

Az események alakulásának fényében nyomósabb érvek szólnak amellett, hogy az Ányos-titulus kiválasztása András és Béla megromlott viszonyával és a trónöröklés kérdésével állhat összefüggésben. Ányos azon szentek közé tartozott, akinek ereklyéire a kora középkori frank uralkodók gyakorta tétettek esküt szerződések, szövetségek kötésénél, s akinek sírjánál a főembereknek tisztázniuk kellett magukat az ellenük felhozott vádak alól. Mindez alapján joggal feltételezhető, hogy az Ányos-titulus kiválasztása mintegy szimbolikus kifejezése volt András azon törekvésének, hogy a királyi hatalom saját családjában öröklődjék, s reprezentálta a király azon szándékát, hogy Béla herceget a Salamon iránti hűség megtartására kényszerítse.¹⁴ Mindezzel kapcsolatban megjegyzendő, a király tudatosan a saját és családja leendő temetkezési helyül építtette a monostort, s másodszüllött fia, Dávid herceg, miután 1090 körül adományokat tett az apátságnak, maga is Tihanyban temetkezett.¹⁵

A Tihanyi-félsziget északkeleti partszakaszán magasló Oroszkő-szirten emelt Szent Miklós-egyház első említése a tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírásában található.¹⁶ Az egyház belső elrendezése és főként a keleti rítusú szerzetességre jellemző menedéküregek feltárása nyomán a kutatás korai bazilita egyház létét feltételezi. A tihanyi bencés apátság 1055. évi alapítólevele szerint a szirtet a 11. században *Petrának*, azaz *Kőnek* nevezték. A nagyszámú magyar nyelvemléket tartalmazó dokumentum egyedülálló görög kifejezésére alapozva a kutatás arra következtet, hogy a helyen már ekkor bazilita monostor működhetett – jóllehet, azt a forrás nem említi – s azt a kijevi száműzetéséből hazatérő I. András király alapíthatta 1047–1055 között, orosz szerzetesek letelepítésével.¹⁷ A 12. század végére az egyház a tihanyi apátság alá rendelt perjelséggé alakult. A folytonosságot IV. Kelemen pápa 1266. évi oklevele is megerősíti, mely említi a szerzetesek celláit, amivel kapcsolatban a kutatás a baziliták és a bencések együttélésével is számol.¹⁸

NEMZETSÉGI MONOSTOROK A 12–13. SZÁZADBAN

Noha az első apátságok országszerte királyi alapításúak voltak, a 12. században a vidéki monostorok zömét már a legnagyobb birtokokkal rendelkező rokonságok alapították. A korabeli forrásokban *saját egyháznak* nevezett, a modern történettudományban *nemzetségi monostorként* ismert intézmény kegyuraságát a nemzetség egy adott ága gyakorolta. Az intézmény társadalomtörténeti jelentősége abban állt, hogy közös temetkezőhelyként erősítette az idő előrehaladtával egyre több ágra szakadó rokonságok összetartozásának tudatát, s impozáns épületével **reprezentálta a nemzetség presztízsét.**¹⁹

¹³ Minderre bővebben lásd: MAKK 1996. 85–92., VARGA 2003. 115–127.

¹⁴ Minderre bővebben lásd: ERDÉLYI 1908. 9.; TÖRÖK 2002. 122.

¹⁵ 1090 k.: DHA I. 264–265.

¹⁶ 1211: ERDÉLYI 1908. 516. A 14. század elején lejegyzett hagyomány szerint Szent István király idejében egy Orosz nevű nemes vágta ki a sziklafalban a kápolnát, hogy ott remeteséget hozzon létre (ERDÉLYI 1908. 496–497).

¹⁷ 1055: Est in eodem lacu locus, qui vocatur Petra (DHA I. 149.).

¹⁸ 1266: ÁÚO III. 140. Az egyház történetére bővebben lásd: CSEMEGI 1946. 396–407.; KOMJÁTHY 1955. 27–47.

¹⁹ Minderre bővebben lásd: FÜGEDI 1991. 35–67.

Zala vármegye első magánalapítású monostorát az Atyusz nemzetség hozta létre Almádon. A Szűz Mária és Mindenszentek tiszteletére felszentelt bencés apátságot Bánd fiai, Atyusz és Miske alapították apjuk végakarátának megfelelően. Alapítóleveléből – melynek szövegét Zsigmond király 1420. évi hiteles átírása tartotta fenn – kiderül, hogy az alapító letételére 1117-ben, az apátság ünnepélyes felszentelésére és az oklevél kiállítására pedig 1121-ben került sor.²⁰ A kutatás két további intézményt, a kőkúti és a fülöpszigeti pálos remetéseket is az Atyuszokhoz köti. Jóllehet, pozitív forrásadat nem igazolja a nemzetség és a két kolostor kapcsolatát, súlyos érv, hogy a területek, ahol az érintett egyházak keletkeztek az Atyuszok birtokaihoz tartoztak.²¹ Mindkét egyház Pál veszprémi püspök 1263. évi oklevelében bukkan fel első alkalommal, melyben összeírták az egyházmegye ágostoni regulát követő remetéseit.²² A kőkúti kolostor a Balaton-felvidék nyugati szegletében, a mai Salföldtől (Veszprém m.) dél-délkeleti irányban 2 km-re jött létre, az erdőhatár mentén egy kis völgyben. A régészeti és építészettörténeti vizsgálatok eredményei alapján valószínű, hogy az egyház már a tatárjárást megelőzően is működött.²³ A Pál püspök oklevelében szereplő Fülöpszigetet (*Insula Pilup*), ahol a forrás a Szent Ilona-egyházat említi, a régi kutatás helytelen olvasatnak köszönhetően sokáig a Pilisben kereste, a közelmúltban azonban Solymosi László bebizonyította, hogy az adat a Balaton északi partján fekvő mai Révfülöpre vonatkozik. A település ugyanis a 13. század eleje óta rendre *Pilup* alakban bukkan fel az írott forrásokban, s part menti részei a korszakban a Balaton vízállása miatt valóban szigetként emelkedtek ki a tó vízből. A kolostor 12. századi eredetét igazolja és az Atyuszokhoz fűződő kapcsolatára is utalhat, hogy a nemzetség feje, Sal ispán 1211-ben egy szőlőbirtokot adományozott a Szent Ilona-egyház szerzeteseinek.²⁴

A Zala-vidék első családi egyháza a Gútkeled nemzetség csatári bencés monostora volt, melyet Márton zalai ispán alapított 1137-ben, miután engedélyt kapott II. (Vak) Béla királytól, hogy javairól szabadon végrendelkezzen, majd az apátságot II. Géza idején szentelték fel, valószínűleg az 1141 és 1146 közötti években.²⁵ A 12–13. század folyamán Csatáron őrizték a korabeli kódexfestészet egyik legfontosabb emlékét, a nemzetközi kutatásban *Admontiként* ismert *Csatári* vagy *Gútkeled-Bibliát*. A kódex eredete nem tisztázott, magyar (esztergomi) és osztrák (salzburgi) származása mellett egyaránt érveltek. A két kötetes Biblia lapjaira több, az apátság korai történetére vonatkozó forrást másoltak be, melyeket így egyedülálló módon tartott fenn az utókor számára. Márton ispán végrendeletén és özvegye, Magdolna úrasszony adománylevelén túl innen ismerjük azt a feljegyzést is, mely szerint az apátsági templomban három oltárt emeltek, Szent Péter, Szűz Mária és a Szent Kereszt tiszteletére, s azok több szent ereklyéit őrizték.²⁶ Ez utóbbi feljegyzés értéke azért jelentős, mert az egyház a török háborúk idején teljesen elpusztult, s a régészet számára gyakorlatilag kutathatatlan.²⁷ Megjegyzendő, a Gútkeled

²⁰ 1117/1121: DHA I. 411–414. Az almádi apátság alapítására lásd: HANGODI 2014. 25–27.

²¹ Az Atyusz nemzetség a kora Árpád-kori Zala legnagyobb birtokosa volt, lásd: KARÁCSONYI 1900–1904. I. 133–137. 1263: ÁVPO 86–88.

²³ Kőkút régészeti kutatására lásd: ZSIRAY – PUSZTAI 1967. 247–258.; TIMÁR 2019. IV. 308–310.

²⁴ 1211: CD III/1. 327. Bővebben lásd: SOLYMOSSI 2005. 11–23.

²⁵ 141–1146: RA 74. sz. Márton a dömösi prépostság 1138. évi adománylevelében immár zalai ispánként szerepel: RA 63. sz. A csatári apátság korai történetére lásd: GALAMBOSI 2021. 279–285.

²⁶ A kódexre lásd: WEHLI 1977.; CSAPODI 1998. 41–43. A forrásokat közli: FEJÉRPATAKY 1893. 11., 14–18., 18–20.

²⁷ Minderre bővebben lásd: TIMÁR 2019. I. 578–579.

nemzettség országszerte több családi egyházat alapított, a csatári apátság kegyuraságát a *genus* Sárvármonostori-ága tartotta kezében.²⁸

A Szent Megváltó nevére felszentelt kapornaki bencés apátság alapítására II. Géza uralkodása idején került sor, feltehetően az 1150-es években.²⁹ A háromhajós, három félköríves szentélyű apátsági templom korai építési fázisa a 12. század közepének építészetét tükrözi, a főapszis lábazata, a nyugati toronypár ikerablakai és a kőfaragói jegyek egyaránt kormeghatározó jelleggel bírnak.³⁰ Az egyház korai történetére egy 1212. évi oklevél vet némi fényt, mely szerint az apátságot Kádár nembeli György alapította, miután azonban fia, Márton örökös nélkül halt meg, a kegyuraság a koronára háramlott, majd III. Béla a Héder nembeli Kőszegieknak adományozta azt, kárpótlásul küszéni monostoruk elvesztéséért.³¹

A Mura menti bencés rendű Szent Kereszt-apátság (ma Murakeresztúr) első említése Bertalan veszprémi püspök 1231. évi okleveléből ismert, mely szerint kegyura, Cherner ispán az egyház oltárainak felszentelésekor a püspök és más jelenlévők előtt birtokot adományozott feleségének.³² Az apátság alapításának pontos ideje és körülményei ismeretlenek, mivel azonban a terület a Hahót nemzetiség birtoktömbjéhez tartozott, a kutatás feltételezi, hogy alapítói a Zalában később is több helyütt családi monostorokat létesítő *genus* tagjai lehettek.³³

Névadó birtokukon, Hahóton Antiochiai Szent Margit tiszteletére alapítottak bencés apátságot, melynek korai történetét azonban homály fedi. A kutatás sokáig komolyan számolt az egyház 11. századi alapításával, noha mindezt csupán kétes adatok és feltevések támogatták. Egyfelől, egy a 14. század elején hamisított oklevél szerint a Pölöske menti monostort Szent László király alapította, s azt a somogyvári apátság joghatósága alá rendelte.³⁴ Másfelől, a művelődéstörténeti kutatás hosszú ideig Hahóhoz kötötte az egyik legrégebb Magyarországon keletkezett liturgikus könyvet, a középkor óta Zágrábban őrzött Szent Margit-szakramentáriumot, melyet e feltételezett kapcsolat nyomán *Hahóti kódex*ként is emlegettek. A hahóti apátság ugyanakkor későn, csupán 1270-ben tűnik fel első alkalommal hiteles forrásban,³⁵ s minthogy a szakramentáriumban lejegyzett liturgia eltéréseket mutat a monasztikus szokásokhoz képest, az elmúlt évtizedek kutatásai már elvetik a kódex hahóti eredetét.³⁶ Eltérő hagyományt tartott fenn egy 1234-re keltezett, ám ugyancsak a 14. században hamisított oklevél, mely szerint a Szent Margit-monostort Buzád fia Arnold alapította, a szöveg szerint „még életében” (*adhuc vivente*), ami arra utal, hogy a nemzetiség emlékezete szerint az alapító legkésőbb a 13. század

²⁸ A Gütkeledek nemzetiségi monostorait lásd: FÜGEDI 1991. 53. A Gütkeledek Sárvármonostori ágára bővebben: KARÁCSONYI 1900–1904. II. 56–91., ENGEL 2001. Gütkeled-nem 5. Sárvármonostori-ág és 9. Töredékek.

²⁹ IV. Béla 1257-ben átírta II. Géza keltezetlen oklevelét, mely a kapornaki apátság birtokúgeit rendezte: RA 1160. sz. Az apátság alapítására lásd: NAGYFALUSY 1941–1942. I. 23–27.

³⁰ A régészeti kutatás áttekintésére lásd: TIMÁR 2019. II. 680–682.

³¹ 1212: CD III/1. 125–126. (RA 274. sz.).

³² 1231: ÁVPO 44–46. A település ekkor még a Kenese (*Kenesa*) nevet viselte, melyet a 14. század közepéig megtartott. Apátját 1347-ben említik első alkalommal a Mura menti Szent Kereszt-monostor előljárójaként (*monasterium Sancte Crucis de iuxta fluvium Mura* – ZALA I. 469), s az apátság titulusból képzett helynév csupán ezt követően rögzült.

³³ Minderre lásd: F. ROMHÁNYI 2005. 36.

³⁴ +1091–1095: DHA I. 304–305. Hahót és Somogyvár kapcsolatára: HERVAY 2001. 492–493.

³⁵ 1270: ÁÚO XII. 9. A monostor történetére lásd: VÁNDOR 1996. 187–190., 205–207.; TIMÁR 2019. II. 401–403.

³⁶ A kódexre a kutatástörténet áttekintésével legújabban lásd: UHRIN 2017. 13–31.

első harmadában elhunyt.³⁷ Mindezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni, hogy a magyar krónikás hagyomány szerint a nemzetség őse, Hahót német lovag a 12. század közepén érkezett Magyarországra,³⁸ ennek fényében ugyanis a monostor alapításával a 12. század utolsó vagy a 13. század első évtizedeiben érdemes számolnunk.

A Szűz Mária tiszteletére felszentelt türjei premontrei prépostság alapításának pontos ideje nem ismert. Első említése 1234-ből származik, midőn Frigyes hamborni apát vizitátorként meglátogatta a magyar premontrei rendházakat, s a generális káptalannak tett jelentésében már említi Türjét, Csorna filiájaként. Alapítója Türje nembeli Szentgróti Dénes volt, aki az 1230–1250-es években az országos politika meghatározó alakjaként a legfontosabb udvari főméltóságokat töltötte be és több vármegye ispánságát is viselte. 1260-ban IV. Sándor pápa mindazon birtokában megerősítette a türjei (az oklevélben szentgróti) monostort, melyeket az alapítótól kapott.³⁹

Zala 11–12. századi szerzetesrendi intézmények között érdemes még röviden kitérni a johanniták helyi megjelenésére. A rend egyetlen Zala vármegyei rendháza a Kanizsa-patak mentén fekvő Újudvaron jött létre.⁴⁰ A falu első alkalommal III. Béla 1193. évi oklevelében tűnik fel a fehérvári Szent István-ispotályos ház birtokaként, a 12. század végéről származó építészettörténeti emlékek pedig bizonyítják az intézmény ezzel egyidejű keletkezését. Önálló rendházként első alkalommal 1236-ban tűnik fel.⁴¹

A püspökök gyakorta próbálták meg befolyásuk alá vonni a szerzetesrendi intézményeket, hogy maguk javára használhassák fel erőforrásaikat. Noha tény, hogy a királyi alapítású egyházak jellemzően nagyobb vagyonnal rendelkeztek a főúri családok monostorainál, s így inkább voltak célpontjai a magas rangú egyházi méltóságok harácsolásainak, a veszprémi püspökök Zalában a fejlődő nemzetségi monostorok egyikét, Kapornakot is megpróbálták felügyeletük alá vonni. A perpatvar 1237–1238 folyamán a Szentszék elé került, s végül megegyezéssel zárult. IX. Gergely pápa parancslevelei részletesen ismertetik a kapornaki konvent panaszait és a püspök – ez időben Bertalan⁴² – túlkapásait. Ezek szerint a főpap jogtalan anyagi követelésekkel sanyargatta a monostort, a tizedeket pénzben gyűjtötte be, lovakat zsarolt ki az apátságtól saját használatra, s amikor vizitáció okán vagy egyéb ürügygel a monostorba érkezett, népes kíséretével felélte annak javait, s ha a szerzetesek megpróbáltak ellenállni, egyéni és kollektív egyházi büntetésekkel fenyegette őket, továbbá fegyvereseket küldött az apát kézre kerítésére és börtönbe vetésére.⁴³ Ezek az atrocitások jól mutatják, hogy az egyházi ügyek és a középkor évszázadait végig kísérő tizedperrek

³⁷ +1234: Zala I. 7.

³⁸ 12. szd. közepére: SRH I. 300. A Hahót nemzetségre bővebben lásd: TÓTH 2003.; ENGEL 2001. Hahót nem 1. tábla.

³⁹ 1234: MP I. 462–463.; 1260: HO VII. 81. Az apátság alapítására és korai történetére lásd: KOVÁCS 1991. 3–8.

⁴⁰ A szentpéterúri johannita rendház létét egy forrás helytelen értelmezése nyomán feltételezte a történeti köztudat. III. István király 1166-ban kelt oklevelében hozzájárult Doboka fia Wido rendelkezéséhez, aki három birtokát a johannitáknak kívánta adományozni. A háromból két birtok a *Sala* nevet viselte, s az egyiket Szent Péter tiszteletére monostort emeltek, mely a birtok tartozékaként az adomány részét képezte (RA 111. sz.). A történeti hagyomány a földrajzi nevet Zalára vonatkoztatta, s a patrocínium nyomán a mai Szentpéterúr településen feltételezett johannita rendházat. Ezzel szemben a falu csupán 1439-ben tűnik fel először írott forrásban (DL 36 678.), s a későbbi korokból sincs adat helyi szerzetesi intézmény működésére. Az újabb kutatások az adományt az 1150-es években alapított fehérvári johannita rendházhoz kapcsolják, lásd: KÖLNEI – VARJASSY 2014. 8.

⁴¹ 1193: RA 155. sz.; 1236: ÁÚO VII. 24.

⁴² Bertalan személyére bővebben lásd: Ádám 1921.

⁴³ 1237–1238: THEINER I. 154., 163.

mellett milyen közvetlen anyagi terhet jelentettek az egyházi főméltóság befolyási kísérletei és foglaló törekvései.

A KOLDULÓ- ÉS REMETERENDEK TÉRNYERÉSE A TATÁRJÁRÁS UTÁN

Az 1241–1242. évi tatárjárás pusztításai országszerte eltérő méreteket öltöttek, s a kutatás állása szerint éppen a Dunántúl déli és délnyugati területeit érintették legkevésbé. Mindezzel kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tatárok 1241–1242 fordulóján keltek át a Duna jegén, ugyanakkor tavasszal már a kivonulás műveletei zajlottak, így csupán három–négy hónapig tartózkodtak a nyugati országrészben, ráadásul télen, míg a Dunától keletre majdnem egy egész évet fosztogathattak, tavaszi és nyári évszakokban, amikor a környezeti és időjárási viszonyok a legkevésbé akadályozták a portyák kivitelezését. Ezzel szorosan összefügg, hogy az Alföld sík és nyílt területeivel szemben a Dunántúl dombságokkal és hegységekkel tagolt, nagy kiterjedésű erdős vidékei kedvezőtlenebb terepet nyújtottak a mongol hadaknak.⁴⁴

A magyar egyházi vezetők 1242. február 2-án kelt, az ország nevében a Szentszéknek küldött segítségkérő levele szerint Zalavár is azon erősségek egyike volt, melyek akkor még nem kerültek a mongolok kezére,⁴⁵ mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a Zala-vidék településhálózata és egyházszerkezete ne szenvedett volna súlyos, olykor helyrehozhatatlan károkat. Minderre éppen az ispáni vár nyugati szomszédságában fekvő két kis falu, Orosztony és Horváti szolgáltatnak kézzelfogható példát. III. Honorius pápa 1225. január 18-án kelt levelében engedelmességre szólította fel a veszprémi püspökkel szemben engedetlen zalai papokat, akik közül név szerint említi Obusc-ot, az orosztonyi Mindenszentek-, és Videt, a horváti Szent Márton-egyház papját. Ezek a templomok többé nem szerepelnek a forrásokban, ráadásul a két településen a tatárjárást követő években új egyházakat alapítottak, ami egyértelműen igazolja, hogy a 13. század középső harmadától már nem tudták betölteni társadalmi és hitéleti funkcióikat. Orosztony esetében mindezt egy 1253. évi oklevél is tanúsítja, melyben Hab fia Péter özvegye, Margit az elhagyatott és teljességgel elpusztult birtokot (*predium nomine Vruston... in desolacione positum et omnino destructum*) új férjének, Chopo ispánnak adta hozományként. A pusztulás minden bizonnyal a mongol dúlás következménye volt.⁴⁶

Szerencsés módon Zala vármegye területén egyetlen szerzetesi egyház sem szűnt meg az 1241–1242. évi tatárjárást követően, ugyanakkor voltak olyan intézmények, melyek a 13. század második felének társadalmi változásai és politikai fejleményei nyomán a hanyatlás útjára léptek. Általánosságban elmondható, hogy a királyi egyházak szilárd háttérüknek köszönhetően viszonylag hamar talpra álltak, a nemzeti monostorok jövője ugyanakkor nagyban függött attól, hogy a kegyúr milyen anyagi lehetőségekkel rendelkezett.

A csatári apátság elszegényedését egyértelműen mutatja, hogy kegyurai az egyház legértékesebb kincsét, a *Csatári bibliát* is kénytelenek voltak elzalogosítani, s mivel a halmozódó kamatok miatt később sem tudták visszaváltani, az 1260-as években végleg elveszítették a páratlan

⁴⁴ A tatárjárás történetére és hatásaira bővebben lásd: SZÜCS 1993. 3–102.; B. SZABÓ 2016. 111–185.

⁴⁵ 1242: DF 290 696.

⁴⁶ 1225: THEINER I. 52–53.; 1253: ZALA I. 25–26. Horváti és Orosztony középkori templomaira lásd: TIMÁR 2019. II. 539., III. 712–713. – Utóbbi helyen Timár helytelenül az 1225-ben is említett Mindenszentek-templomra vonatkoztat egy 1485. évi adatot. Valójában egy ezen év május 5-én kelt szentszéki kérvényben orosztonyi Lukács fia Mihály egy Mindenszentek tiszteletére szentelt oltár igazgatójaként szerepel, lásd: MREV III. 323.

műalkotást.⁴⁷ A Hahótok rajki monostora a 13. század második felében teljesen elnéptelenedett. A prépostságot első alkalommal a zalavári konvent 1275. évi oklevele említi, mely szerint a nemzetség belharcai miatt sokat zaklatott egyház kegyurasága Terestyén fia Mihály comesre hárult. A kegyuraságot 1289-ben a nemzetség Atyusz nevű sarja vette át, aki az enyészet sorsára jutott monostorba Csornáról kért prépostot és szerzeteseket. Hogy az eltelt évtizedek alatt a megszűnés szélére került prépostságot valóban alapjaiból kellett újjászervezni, jól tükrözi, hogy a csornai konvent levele Atyuszt az egyház alapítójának (*fundator*) nevezi.⁴⁸

Országszerte akadtak olyan egyházak, melyek a mögöttük álló társadalmi erőknél köszönhetően a tatárjárás pusztításait kiheverve a fejlődés útjára tudtak lépni. Zalában mindegyre a vidék egyetlen lovagrendi egyháza, az újudvari johannita rendház hozható fel példaként. 1264. évi oklevél szerint Simon újudvari *praeceptor* egyúttal a johanniták csurgói rendházát is irányította. Noha a két intézmény önálló volt, a későbbiekben is gyakorta előfordult, hogy ugyanazon előljáró vezetése alatt álltak.⁴⁹ Azzal, hogy az egyházakat közös irányítás alá vonták, a rend összpontosítani tudta erőforrásait, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy intézményei megerősödjenek a 13. század második felében. Újudvar esetében joggal számolhatunk a fehérvári anyaegyház támogatásával is, még ha erre vonatkozó írott forrás nem is maradt fenn. Az intézmény késő Árpád-kori fejlődését az építészettörténeti emlékek is tanúsítják, melyek szerint ekkoriban homokkő alapozásra félköríves, nyújtott szentélyű, háromhajós kőtemplomot emeltek.⁵⁰

A tatárjárást követő egyházszervezeti és társadalmi konszolidáció közepette a vidék tehető birtokosai további egyházakat alapítottak, s ennek keretein belül a késő középkori hazai szervezetességet meghatározó kolduló- és remeterendek is megjelentek a régióban. A magyarországi ferences káptalan 1248-ban hozzájárult Hahót nembeli Mihály ispán egyházalapítási kérvényéhez, aki a Mura mentén fekvő Szemenye birtokán ajánlott fel helyet a kolostornak, melyet Szűz Mária tiszteletére szenteltek fel, s melynek az alapító gazdag adományokat tett.⁵¹ A Rátót nemzetség egyik tagja, Lőrinc 1260-ban, a Bakony délnyugati vonulatának egyik völgyében, Dobos falu mellett pálos kolostort alapított Szent Jakab apostol tiszteletére. Építészeti emlékei közül említést érdemel a templom nyugati homlokzatára emelt torony, valamint az egyházi épületek közelében talált erődített falszakasz maradvány. Ezen egyediségek miatt felmerült, hogy az intézmény eredetileg nem szerzetesi egyházként létesült, s csupán később került a remeték kezére, jóllehet mindez írott forrással nem igazolható.⁵² Noha a tatárjárás helyi története részleteiben nem ismert, tán nem kizárt, hogy az erődítést egy esetleges újabb támadás kivédése céljából emelték.

1263-ban Pál veszprémi püspök IV. Orbán pápa utasítására összeíratta az egyházmegye ágostoni regulát követő remeteségeit. A lajstrom a már említett fülöpszigeti, kőkúti és bakonyi kolostorok mellett három további pálos rendházat vesz számba Zalában: a badacsonyi Szent Imre- és az eleki Szent Mária Magdolna-egyházat, valamint egy *Idegsyd* nevű helység Szent

⁴⁷ 1263: CD IV/3. 179–180. Előzményeire lásd: FEJÉRPATAKY 1893. 9–10. Bővebben: GALAMBOSI 2021. 285.

⁴⁸ 1275: CD V/2. 299–301.; 1289: CD VII/5. 483–484. A forrás datálására lásd: KARÁCSONYI II. 1900–1904. 126. A rajki prépostság történetére bővebben lásd: VÁNDOR 1996. 190–191.

⁴⁹ 1264: ÁÚO VIII. 117.

⁵⁰ Vö: SIMMER 2012. 208–210.; TIMÁR 2019. V. 492–493.

⁵¹ 1248: CD IV/2. 23. Bővebben lásd: SÖRÖS 1912. 322–327.; KARÁCSONYI 1923–1924 I. 272–276.; F. ROMHÁNYI 2000. 36.; HERVAY 2001. 503.; TIMÁR 2019. III. 73–74.

⁵² 1260: CD VII/5. 329. Bővebben lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 62.; TIMÁR 2019. IV. 676–677.; SZAKÁCS 2021. 130–131.

Erzsébet-kolostorát.⁵³ *Idegsyd* a későbbiekben nem bukkan fel a forrásokban, ezért azonosítása vitatott, annyi ugyanakkor bizonyos, hogy a Balaton-felvidéken feküdt, mivel a lajstromban vele együtt szereplő további települések kivétel nélkül ezen a tájon találhatóak. Hervay F. Levente népszerű elmélete szerint Táloddal lehet azonos, minthogy annak egyházát ugyancsak Szent Erzsébet tiszteletére szentelték fel, s a 14. század elejétől kezdve rendre feltűnik a forrásokban. Felvetésének ugyanakkor ellentmond a veszprémi káptalan 1324. évi oklevele, mely bizonyítja, hogy a tálodi kolostort a Rátót nemzetség tagjai alapították a 14. század elején. Ebben az évben ugyanis Keszi Lőrinc fiai, János és László népes rokonságukkal – köztük több, mint negyven nemessel – Tálod birtokot és az ott emelt egyházat pálos remeték rendelkezésére bocsátották. Holler László eltérő véleménye szerint a helynév *Hidegséd*ként értelmezendő, s ennek nyomán a Bakony déli részén fekvő Hidegkút településsel lehet azonos.⁵⁴

A késő Árpád-korban egyetlen rendház létesült királyi kegyuraság alatt Zalában, a komári (ma Zalakomár) kolostor, melyet IV. Béla alapított ágostonrendi remeték részére. Korai története azonban homályba vész, mivel a kolostort csupán I. (Nagy) Lajos 1356. évi oklevele említi első alkalommal, s bár az egyértelműen utal Béla király alapítólevelére és az abban foglalt kiváltságokra, azokat nem részletezi, s az alapítás pontos idejét sem határozza meg.⁵⁵ A szakirodalomban is elterjedt hagyomány szerint az egyház eredetileg vilhelmita kolostorként jött volna létre még a rend 1256. évi inkorporációja előtt, mindezt azonban semmilyen forrás nem támasztja alá. Az egyház védőszentjül egy dinasztikus szentet, Béla király hűgát, Árpád-házi Szent Erzsébetet választották, ami ugyancsak tervezett uralkodói alapításra utal, s ellene szól annak, hogy a szerzetesek egy korábban is működő egyházat vettek volna birtokba. Érdemes továbbá leszögezni, hogy Lajos király oklevele sem utal ilyesmire.⁵⁶ Mivel IV. Béla 1263-ban adományozott kiváltságokat a komári hospeseknek, úgy vélem, a település fejlődését ösztönző tudatos királyi egyházalapítással is indokoltabb Béla uralkodásának utolsó évtizedében számolni.⁵⁷

A vidéki egyházak társadalmi presztízisének egyik legfontosabb fokmérője, hogy foglalkoztak-e közhitelű oklevéladással. A vidéki írásbeliség központjai a hiteleshelyek voltak, melyek szerepe a 13. század elején vált meghatározóvá az oklevéladásban, ugyanakkor a tatárjárás pusztításai miatt a század első évtizedeiből kevés forrás maradt fenn működésük korai szakaszára vonatkozóan. A legjelentősebb hiteleshelyekké a püspöki központokban működő székeskáptalanok és a fontosabb, nagytekintélyű királyi alapítású egyházak váltak.⁵⁸ Magától értetődő módon a veszprémi káptalan hiteleshelyi működése az egyházi joghatósága alá tartozó Zalára is kiterjedt.⁵⁹ Zala vármegyében a tatárjárást megelőzően három intézmény foglalkozott bizonyíthatóan oklevéladással: a Zala-vidéken Kapornak (1217) és Zalavár (1239), a vármegye keleti

⁵³ 1263: ÁVPO 86–88.

⁵⁴ Minderre bővebben lásd: HERVAY 1984. 163.; HOLLER 2019. 17–29. 1324: ZALA I. 171–174. (AOkt. VIII. 1. sz.).

⁵⁵ 1356: KUMOROVITZ 1976. 285. (AOkt. XL. 566. sz.).

⁵⁶ A rendház történetére vö: F. ROMHÁNYI 2000. 38.; F. ROMHÁNYI 2005. 92–93., 95–97.; TIMÁR 2019. III. 156.

⁵⁷ 1263: SOLYMOSI 1998. 221. (RA 1358. sz.).

⁵⁸ A hiteleshelyi intézményekre bővebben lásd: Érdújhelyi 1899. 75–98.; ECKHART 1913. 640–655. SZENTPÉTERY 1930. 74–77., 121–137.

⁵⁹ A veszprémi káptalan első oklevele, mely Zala vármegyében, a Balaton-felvidéken fekvő Kapolcson intézkedik, 1214-ből maradt fenn 1214: DF 229 861.

részen pedig Tihany (1228).⁶⁰ A három apátság a 13. század második felében is folytatta ilyen tevékenységét, s további monostorok is megkezdték hiteleshelyi működésüket, adatolhatóan 1249-től Almád, 1250-től Csatár, az 1250-es évektől Újudvar, s végül 1268-tól Túrje.⁶¹

A zalai hiteleshelyek földrajzi eloszlását tekintve elmondható, hogy a közhitelű oklevéladással foglalkozó zalai egyházak fele, hétből négy monostor (Csatár, Kapornak, Túrje és Zalavár) a Zala völgyében feküdt. Az ispáni központ mellett működő, királyi kegyuraság alatt álló Zalavár jelentősége magától értetődő. A folyó északi kanyarulatánál fekvő Túrje hatásköre kevés kivételtől eltekintve csupán közvetlen környezetére, Zala és Vas vármegyék határvidékére terjedt ki.⁶² Csatár és Kapornak ugyanakkor csaknem szomszédjai egymásnak, ami felveti annak kérdését, hogy előbbi hiteleshelyi tevékenységére miért volt szükség a tatárjárást követő évtizedekben, ha utóbbi már a 13. század elejétől adott ki közhitelű okleveleket.

Noha Kapornak már a 13. század elején is bizonyítottan foglalkozott oklevéladással, mint hiteleshely a tatárjárást követő évtizedekben inaktívvá vált. 1336. évi átiratban ismert a konvent 1251. évi oklevele, melyet rajki nemesek birtokosztálya során állított ki. 1414. évi diploma tartotta fenn a monostor 1292-ben, egy birtok adásvétele során kiadott oklevelét. A 14. század első negyedéből csupán néhány oklevél ismert, majd az apátság hiteleshelyi működése az 1320-as évek második felétől lendült fel.⁶³ A csatári konventnek hat oklevele maradt fenn az Árpád-korból, majd hiteleshelyi működésének fénykorát az 1300–1330 közötti évtizedekben élte, 1338 után azonban már nem adott ki okleveleket.⁶⁴ A számszerűsített adatokkal kapcsolatban természetesen figyelembe kell venni, hogy a későbbi századok során rengeteg forrás elpusztult. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Csatáron csupán a szűkebb környéken fekvő falvak lakosai intézték ügyeiket, míg Kapornak tevékenysége ugyanezen vidéken túlmenően nagyobb területet is lefedett, s jelentőségét bizonyítja, hogy például 1311-ben a komoly regionális hatáskörrel bíró vasvári káptalan megbízásából állított ki oklevelet. Mindezen körülményeket figyelembe véve azt tartom valószínűnek, hogy a csatári oklevéladást talán a lakosság igényei hívhatták életre, melyeket a tatárjárást követően a szomszédos Kapornak nem tudott kielégíteni, mindenesetre az újfent megerősödő apátság a 14. század közepső harmadától már érvényesítette dominanciáját.

AZ EGYHÁZALAPÍTÁSOK TÁRSADALMI HÁTTERE AZ ANJOU-KORBAN

Az Árpád-kori rendházak közül szinte valamennyi fennmaradt a 14. század folyamán is, csupán két egyház sorvadt el az Anjou-kor elejére. Az 1263-ban, Pál veszprémi püspök oklevelében feltűnő badacsonyi pálos remetesség története homályba vész, az összeírást követően ugyanis csupán 1313-ból van adat arra, hogy a Badacsony-hegy lábánál remeték laktak. Mivel az egyház a Tomaj nemzetség birtokán működött, joggal tekinthetjük őket a kolostor alapítóinak.⁶⁵ A

⁶⁰ 1217: DL 41 484., DL 94 086.; 1228: DF 200 346.; 1239: DF 206 983.

⁶¹ 1249: DF 262 572.; 1250: ÁÚO VII. 316.; 1259 e.: DL 5163.; 1268: ZALA I. 52.

⁶² A tūrjei konvent hiteleshelyi tevékenységének feldolgozását lásd: KOVÁCS 1991. 170–179.

⁶³ 1251: DL 67 595. (AOklt. XX. 38. sz.); 1292: DL 1340. (ZsOklt. IV. 2686. sz.); 1301: DL 68 226. (AOklt. I. 125. sz.); 1308: AO I. 166. (AOklt. II. 533. sz.); 1311: AO I. 226–227. (AOklt. III. 46. sz.); 1317: DL 94 352. (AOklt. IV. 631. sz.); 1319: DL 70 396. (AOklt. V. 464. sz.); 1324: DF 279 080. (AOklt. VIII. 67. sz.); 1325: DL 67 921. (AOklt. IX. 157. sz.). A kapornaki apátság hiteleshelyi tevékenységére bővebben lásd: NAGYFALUSY 1941–1942. II. 146–166.

⁶⁴ A csatári konvent hiteleshelyi működésének áttekintésére lásd: GALAMBOSI 2021. 286–287., 291.

⁶⁵ 1313: DL 40 345. (AOklt. III. 559. sz.). Bővebben lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 68–69.; TIMÁR 2019. V. 378–379.

tihány–oroszkői bencések perjelét 1329-ben említik utoljára, ezt követően az egyház ugyancsak eltűnik a forrásokból.⁶⁶ Az újudvari johannita konvent a 14. század közepén lépett a hanyatlás útjára, amit jól tükröz, hogy az 1340-es évektől kezdődően rendre valamely jelentősebb konventtel együtt igazgatták. Végül 1382-ben János vránai perjel Újjudvar birtokot és tartozékait 4000 aranyforintért elzálogosította a Kanizsaiaknak, s ezt követően a helyi johannita rendház eltűnik a forrásokból.⁶⁷

Az Árpád-kori nemzetségi monostorok hanyatlását Csatár példája szemlélteti legjobban, mivel a Szent Péter-apátság esetében megfigyelhető valamennyi jelenség, melyek az egyházi intézmény és a helyi társadalom kapcsolatára negatívan hatottak: a bencés szerzetesség közismert válságán túl a Gútkeled nemzetségből eredő, helyben birtokos Csatári család ereje messze elmaradt felmenőik jelentőségétől, s az egyház hiteleshelyi tevékenysége is megszűnt.

Mindezzel kapcsolatban érdemes röviden kitérni a hiteleshelyek 1351–1353. évi reformjának helyi vonatkozásaira és jelentőségére. A késő Árpád-korban működő hét hiteleshely közül csupán kettő, Zalavár és Kapornak folytathatta a közhitelű oklevéladást,⁶⁸ ami azt jelentette, hogy az írásbeli ügyintézés lehetőségei a vármegye keleti felében megszűntek. Ennek hátterében az állt, hogy a Balaton-felvidék falvai, főként a táj keleti felén már a 13–14. század folyamán a közelebb fekvő püspöki székhely, Veszprém vonzásába kerültek.⁶⁹

A régi intézmények mellett a 14. század folyamán további rendházak jöttek létre a Balaton-felvidéken és a Zala menti területeken egyaránt. A veszprémi káptalan 1333. évi okleveléből tudjuk, hogy az Uzsa falu feletti magaslaton létesített Szentlélek-kolostort egy helyi birtokos, Lőrinc alapította pálos szerzetesek részére, bizonyosan a megelőző években.⁷⁰ Az enyerei (ma Óhid településrésze) kolostor alapításáról a türjei konvent 1339. évi oklevele tájékoztat, mely szerint helyi nemesek Szűz Mária tiszteletére kápolnát emeltek, majd azt saját és felmenőik lelki üdvéért pálos remetéknek adták át, s biztosítottak nekik egy szőlőbirtokot és két telket a falu végén.⁷¹ A Balaton-felvidéken fekvő Henye határában, a Dobogó-patak völgyében keletkezett pálos kolostor alapításának pontos ideje ismeretlen. Noha a régészeti feltárások során a 13. század végéről származó kerámialeleteket találtak, az írott forrásokban az egyház csupán a 14. század közepén tűnik fel: 1343-ban henyei nemesek birtokosztálya során említik a Szent Margit-egyház szőlőbirtokát, majd amikor 1365-ben ugyancsak helyi nemesek adományokat tettek az egyháznak, már hozzáfűzik, hogy azt őseik pálos remeték számára alapították. A henyei pálosokat 1376-ban említi utoljára forrás, ami alapján feltehető, hogy a helyi remeteség már a század végére elsorvad.⁷² A falkosi (ma Hahót településrésze) ferences kolostor a mi-

⁶⁶ 1329: ZALA I. 238–239. (AOkl. XIII. 377. sz.).

⁶⁷ 1382: CD IX/7. 467–468. Az egyház történetére bővebben lásd: HUNYADI 2010. 121–123.

⁶⁸ Az 1353 után megszűnt hiteleshelyek listájára és a hiteleshelyek további működésére lásd: SZENTPÉTERY 1930. 136–137., 214–222. A zalai hiteleshelyekre átfogóan lásd: HOLUB 1929. 312–326.

⁶⁹ Minderre bővebben lásd: DÁVID 1976. 158.

⁷⁰ 1333: DF 257 269. (AOkl. XVII. 399. sz.). Az egyház történetére bővebben lásd: DAP III. 164.; F. ROMHÁNYI 2000. 70.; TIMÁR 2019. V. 460–461.

⁷¹ 1339: ZALA I. 352–353. (AOkl. XXIII. 247. sz.). Az Anjou-korban ezt követően csupán 1358-ban említik az egyházat, midőn György tornai pálos prior, az enyerei Szűz Mária-kolostor helynöke az egyik telket elcserélte helyi birtokosokkal 40 hold szántóért (AOkl. XLII. 235. sz.). Az egyház történetére bővebben lásd: DAP I. 135–139.; GUZSIK – FEHÉRVÁRY 1981. 42–43.; F. ROMHÁNYI 2000. 23.; TIMÁR 2019. II. 61–63.

⁷² 1343: DL 42 223. (AOkl. XXVII. 742. sz.); 1365: DL 41 617. (AOkl. XLIX. 208. sz.); 1376: DF 274 127. Az egyház történetére bővebben lásd: DAP III. 308.; F. ROMHÁNYI 2000. 31.; TIMÁR 2019. II. 472.

norita egyházak 1385–1390 között Bartholomeus Pisanus által összeállított jegyzékében tűnik fel első alkalommal, a pécsi őrség kolostorai között. A falu a Hahót nemzetségből származó Hahóti család birtoka volt, így őket tarthatjuk az egyház alapítóinak, s mivel a család 1356. évi birtokosztálya során még nem említik az egyházat, az alapításra minden bizonnyal az azt követő három évtizedben került sor.⁷³

Az említett egyházalapítások körülményei jól tükrözik a 14. század társadalmi fejlődésének fő irányvonalát. Az Árpád-kor társadalm szerkezetét meghatározó nemzetségi kötelékek jelentősége az Anjou-kor első felében háttérbe szorult, s fokozatosan az egyes nemzetségi ágakból származó nemesi családok váltak meghatározóvá.⁷⁴ A fentebb említett zalai egyházalapítások is ezen társadalomfejlődési tendenciákat tükrözik, hiszen az Árpád-kor nemzetségi monostoraitól eltérően immár a nemzetségi ágakból önállóvá vált nemesi családok alapítottak rendházakat. Az Anjou-kor második felében két olyan, az országos politikában is meghatározó bárói család volt jelen Zalában, melyek a régió egyháztörténetéhez is hozzájárultak: a Lackfiak és a Kanizsaiak.

A Hermány nemzetség Erdélyben birtokos ágából származó Lackfiak 1350-ben kapták meg I. Lajos királytól a Muraköz két várát, Csáktornyát és Sztrigót, majd kelet-zalai térnyerésükről egy 1378. évi oklevél tájékoztat első ízben, mely szerint ekkor már a Dunántúli középhegység nyugati szegletének két fontosabb vára, Rezi és Tátika is a család kezén volt.⁷⁵ Nyugat-zalai birtokaik központját Csáktornyán alakították ki, ahol 1376-ban kolostort alapítottak Szűz Mária tiszteletére, s azt pálos szerzetesek rendelkezésére bocsátották.⁷⁶ A rezi és tátikai uradalom legfontosabb települése Keszthely mezőváros volt, ahol ferencesek részére emeltek templomot, mely a hazai gótika kiemelkedő építészeti emléke. A három szakaszos, keresztboltozatos szentély monumentális freskói között a középső zárókövet a Lackfiak címere díszíti, egyértelműen mutatva a család reprezentációs szándékait. Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy az 1397-ben kivégzett Lackfi (II.) Istvánt a keszthelyi ferences egyházban helyezték örök nyugalomra.⁷⁷

A történeti emlékezet, s annak nyomán a tudományos történetírás is sokáig úgy tartotta, hogy a minoriták a Lackfiak tudatos kezdeményezésére telepedtek meg a városban, ezzel szemben ugyanakkor a szerzetesek már az 1360-as években megpróbálták megvetni lábukat Keszthelyen. V. Orbán pápa 1368-ban utasította a veszprémi püspököt a keszthelyi plébános és a ferencesek konfliktusának rendezésére, a plébános panasza szerint ugyanis a városban megjelenő minoriták jogtalanul elfoglalták a Szent Márton-plébániaegyház filiájaként működő Szent Lőrinc-kápolnát.⁷⁸ Mivel a szerzetesek korábban jelentek meg a településen, minthogy a Lackfiak birtoklása kimutatható, az újabb kutatás I. Lajos királyt tekinti az egyház alapítójának,⁷⁹ az

⁷³ 1385–1390: BARTHOLOMEUS 554.; 1356: ZALA I. 566–567. (AOkl. XL. 634. sz.). 1524. évi forrásból ismert a kolostor Szűz Mária-titulusa: DL 62 094. Az egyház történetére vö: KARÁCSONYI 1923–1924. I. 170.; VÁNDOR 1996. 208–217.; F. ROMHÁNYI 2000. 24.; TIMÁR 2019. II. 122.

⁷⁴ Minderre lásd: ENGEL 2003. 625–637.

⁷⁵ 1350: DL 4151. (AOkl. XXXIV. 706. sz.); 1378: DL 6525. A Lackfiak a késő Anjou-korban országszerte összesen hét várral rendelkeztek, így a korszak legnagyobb várujai voltak, lásd: ENGEL 1985. 393–413.

⁷⁶ Az egyház alapítólevelét Mária királynő 1384. évi megerősítő oklevele tartotta fenn: DL 32 807. Az egyház történetére bővebben lásd: DAP I. 22–23.; KOLARIČ 1984. 56.; F. ROMHÁNYI 2000. 18.

⁷⁷ A templom építéstörténetének áttekintésére lásd: TIMÁR 2019. III. 94–95. A falfestményekre: PROKOPP 1980. 367–385. Lackfi (II.) István vörösmárványból készített sírköve, melyet a család címerében is látható sárkány-ábrázolás díszít, napjainkban is látható a templom szentélyében. Minderre bővebben: LÖVEI 1997. 78.

⁷⁸ 1368: THEINER II. 86–87

⁷⁹ SZATLÓCZKI 2006. 97–98.; KLINGER 2020. 45–46.

1368. évi pápai parancslevélben foglalt panasz ugyanakkor több olyan körülményre világít rá, ami ellene szól e feltevésnek. Nem említik ugyanis, hogy a ferencesek foglaló törekvéseit akár a király, akár a földesúr támogatta volna, ami annak fényében, hogy a minoriták nem rendelkeztek saját egyházzal a településen, hanem egy helyi kápolna elfoglalására törekedtek, valószínűtlené teszi a tudatos egyházalapítást. Ebben az esetben ugyanis az alapító feladata lett volna, hogy gondoskodjon a szerzetesek elhelyezéséről és főként a liturgikus cselekményeknek helyszínül szolgáló templom felépítéséről.

Mindennek fényében sokkal valószínűbbnek tartom, hogy az 1360-as években a ferencesek spontán megjelenésével kell számolnunk Keszthelyen.⁸⁰ Noha az 1368. évi konfliktusnak nem ismerjük a kimenetét, könnyű belátni, hogy a minoriták nem érvényesíthették akaratukat a plébánossal szemben, hiszen nem tarthatták meg a Szent Lőrinc-egyházat. Szerencsés módon azonban a minoriták bőkezű támogatóra leltek a Keszthely birtokába jutó Lackfi családban, akik felkarolták a szerzeteseket, s egyházat emeltek számukra, melyet egyúttal a család reprezentációs céljainak szolgálatába állítottak. A csáktornyai pálos kolostorhoz hasonlóan Szűz Mária tiszteletére felszentelt keszthelyi ferences egyház első említése 1410-ből ismert.⁸¹

A Pál veszprémi püspök 1263. évi oklevelében említett eleki pálosok csupán több, mint egy évszázaddal később, 1378-ban tűnnek fel ismét a forrásokban. Ekkorra azonban a helyi remeteség már elnéptelenedett, s a szomszédos örményesi kolostor fennhatósága alá került, melynek perjele ekkor elcserélte az eleki rendházat egy erdőbirtokért. A kutatás gyakorta feltételezi, hogy az örményesi remeteség az eleki pálosok átköltöztetésével jött volna létre, ennek ugyanakkor ellentmond, hogy míg Elek kolostorát Szent Mária Magdolna, addig az örményesi rendházat Szűz Mária tiszteletére szentelték fel. Az örményesi kolostort a Kanizsai család alapította, feltehetően az 1370-es években, s csupán ezt követően fogadhatták be az eleki szerzeteseket. 1381-ben Kanizsai János esztergomi prépost és fivérei, Miklós és István oklevelet adtak ki Örményes birtok odaadományozásáról, melyet a szerzetesek a szöveg szerint azelőtt okirat nélkül bírtak.⁸²

KÖVETKEZTETÉSEK

Összességében elmondható, hogy Zala vármegye 11–14. századi szerzetesi egyházainak története tükrözi az Árpád- és Anjou-kor országosan megfigyelhető folyamatait. Az államszervezés korszakában a magyar uralkodók két bencés monostort alapítottak a vármegye területén, melyeket a 12. század folyamán további főúri magánalapítások követtek. Bár a királyi alapítású egyházak egyértelműen szilárdabb háttérrel rendelkeztek, a kegyúr anyagi helyzetének függvényében a nemzeti monostorok is jelentős vagyonra és gazdasági erőre tehettek szert. A 13. század elejétől kezdve megfigyelhető a monasztikus rendek visszaszorulása, s régiókban is megjelentek a remete- és koldulórendek. A tatárjárást követően a közhitelű oklevéladás vált az

⁸⁰ Hasonló eseménysor játszódott le a 14. század elején Debrecenben. Egy 1326. évi pápai parancslevél szerint a domonkos szerzetesek jogtalanul elfoglalták a helyi Szent András-egyházat, mely eredetileg a váradi püspök joghatósága alá tartozott. A pápa az esztergomi érseket, valamint a veszprémi és győri püspököket bízta meg a váradi püspök joghatóságának helyreállításával (THEINER I. 507. [AOkt. X. 419. sz.]). Mivel a források ezután nem említik a debreceni domonkosokat, bizonyos, hogy elhagyták a települést.

⁸¹ 1410: HO IV. 262.

⁸² Az 1378. és 1381. évi forrásokat lásd: DAP II. 138. Örményes történetére és Elekkel való kapcsolataira bővebben lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 23., 49.; TIMÁR 2019. II. 47–48., III. 746. Az egyház lokalizálásával kapcsolatos viták áttekintésére lásd: GUZSIK – FEHÉRVÁRY 1981. 37.

egyházak helyi társadalmi beágyazottságának egyik legfontosabb fokmérőjévé. Az Anjou-kor folyamán a szerzetesi intézmények háttére a társadalmi átalakulás következtében megváltozott, s a tágabb nemzetségi kötelékek felbomlásával a családi egyházalapítások váltak meghatározóvá, immár a kolduló- és remeterendek egyértelmű dominanciájával.

Az áttekintés során ugyanakkor számos, a korábbi kutatás által nem a súlyának megfelelően kezelt kérdés került előtérbe, melyek tisztázása további vizsgálatokat igényel. Mind az egyház-, mind a helytörténeti kutatás különböző irányainak érdemes volna nagyobb figyelmet fordítania többek között a zalavári apátság környékbeli plébániaegyházak felett gyakorolt joghatóságának kérdésére, a nemzetségi és később családi egyházalapítások körülményeire, vagy éppen a hiteleshelyek oklevéladó tevékenységének sokoldalú vonatkozásaira.

Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban

Település	Alapítás	Első említés	Alapító	Rend	Védőszent
Almád	1117	1121	Atyusz nembeli Bánd	Bencés	Szűz Mária
Badacsony	1263 e.	1263	Tomaj nemzetség	Pálos	Szent Imre
Csáktornya	1376	1376	Lackfi család	Pálos	Szűz Mária
Csatár	1137	1145 k.	Gútkeled nembeli Márton	Bencés	Szent Péter
Elek	1263 e.	1263	?	Pálos	Szent Mária Magdolna
Enyere	1339	1339	Enyerei család	Pálos	Szűz Mária
Falkos	1356 u.	1385–1390	Hahóti család	Ferences	Szűz Mária
Fülöpsziget	1221 e.	1221	Atyusz nemzetség	Pálos	Szent Ilona
Hahót (Pölöske)	12–13. szd. fordulója	1270	Hahót nemzetség	Bencés	Antiochiai Szent Margit
Henye	14. szd. eleje	1343	Henyei nemesek	Pálos	Antiochiai Szent Margit
Idegsyd	1263 e.	1263	?	Pálos	Szent Erzsébet
Kapornak	1150 k.	1212	Kádár nembeli György	Bencés	Szent Megváltó
Keszthely	1368 u.	1410	Lackfi család	Ferences	Szűz Mária
Komár	1270 e.	1356	IV. Béla	Ágostonos	Szent Erzsébet
Kőkút	1241 e.	1263	Atyusz nemzetség	Pálos	Szent Mária Magdolna
Örményes	1378 e.	1378	Kanizsai család	Pálos	Szűz Mária
Rajk	1242–1275	1275	Hahót nemzetség	Premontrei	Szűz Mária
Szemenye	1248	1248	Hahót nembeli Mihály	Ferences	Szűz Mária

Szentjakab	1260	1260	Rátót nembeli Lőrinc	Pálos	Szent Jakab
Szentkereszt	13. szd. eleje	1231	Hahót nemzetség	Bencés	Szent Kereszt
Tálad	14. szd. eleje	1324	Rátót nemzetség	Pálos	Szent Erzsébet
Tihany	1055	1055	I. András	Bencés	Szent Ányos
Tihany-Oroszkő	1050 k.	1211	I. András	Bazilita, majd bencés	Szent Miklós
Türje	13. szd. eleje	1234	Türje nembeli Dénes	Premontrei	Szűz Mária
Újudvar	12. szd. vége	1236	Fehérvári johanniták	Johannita	Keresztelő Szent János
Uzsa	14. szd. eleje	1333	Uzsai nemesek	Pálos	Szentlélek
Zalavár	1019	1019	I. (Szent) István	Bencés	Szent Adorján

Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- ÁDÁM IVÁN (1921): Bertalan, veszprémi püspök. *Katolikus Szemle* 35. évf. 3. sz. 143–168., 4. sz. 216–232.
- AO: Nagy Imre et al. (szerk.): *Anjoukori okmánytár I–VII*. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könykiadó-hivatala. 1878–1920.
- AOKt.: Kristó Gyula et al. (főszerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–LII*. Budapest–Szeged, József Attila Tudományegyetem–Szegedi Középkorász Műhely–Quintus Kiadó. 1990–2023.
- ÁÚO: Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Pest–Budapest, A Magyar Tudományok Akadémia Történelmi Bizottsága. 1860–1874.
- ÁVPO: Solymosi László (szerk.): *Az Árpád-kori veszprémi püspökök oklevelei*. Budapest, Martin Opitz, 2021.
- B. SZABÓ JÁNOS (2016): *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Budapest, Corvina Kiadó. 2016. 3. Kiad.
- BARTHOLOMEUS: *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam domini Jesu. Auctore Fr. Bartholomeo de Pisa. Liber I. Fructus I–XII*. (Analecta Franciscana IV.) Ad Claras Aquas (Quaracchi), Ex typographia collegii S. Bonaventurae. 1906.
- BÉKEFI REMIG (1907): *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. (A Balaton tudományos tanulmányozásának története III/1.) Budapest, Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága. 1907.
- BOGYAY TAMÁS (1992): Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához). *Zalai Múzeum* 4. évf. 169–176.
- BUZÁS GERGELY (2022): Mosaburg – Zalavár kora középkori templomai. In Bagi Dániel – Barabás Gábor – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Pécs, Kronosz Kiadó. 152–212.
- CBC: Fritz Lošek (ed.): *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte 15.) Hannover, Hahnsche Buchhandlung. 1997. 90–135.
- CD: Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budaë, Regia Universitas Ungarica. 1829–1844.
- CSÁKÓ JUDIT (2015): Szent Ányos püspök franciaországi és magyarországi kultuszáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 27. évf. 3–4. sz. 5–22.
- CSAPODI CSABA (1998): Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században. *Magyar Könyvszemle* 114. évf. 1. sz. 41–43.
- CSELENKÓ BORBÁLA (2006): *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*. (Zalai Kismonográfiák 9.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2006.

- CSEMEGI JÓZSEF (1946): A tihanyi barlanglakások. *Archaeologiai Értesítő* 73. évf. 396–407.
- DAP: Gyéressy Béla – Hervay Ferenc Levente – Tóth Melinda (szerk.): *Documenta artis Paulinorum I–III*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 1975–1978.
- DÁVID KATALIN (1976): Adatok Zala megye középkori művelődéstörténetéhez. *Zalai Gyűjtemény* 6. évf. 157–169.
- DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DHA: Georgius Györffy (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima I. (1000–1131)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992.
- DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár.
- ECKHART FERENC (1913): Hiteles helyeink eredete és jelentősége. *Századok* 47. évf. 9. sz. 640–655.
- ENGEL PÁL (1985): Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle* 28. évf. 3. sz. 393–413.
- ENGEL PÁL (2001): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. – Középkori magyar genealógia*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete – Arcanum (CD-ROM).
- ENGEL PÁL (2003): Birtokosztály és családképződés. In Uő – Csukovits Enikő (szerk.): *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris. 625–637.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908): *A tihanyi apátság története I. Az apátság önállósága (1055–1701)*. (PRT X.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend.
- ÉRDÚJHELYI MENYHÉRT (1899): *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*. Budapest, A M. Kir. Közjegyzők Országos Egyesülete. 1899.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX (2000): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, Pytheas Kiadó.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX (2005): Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Aetas* 20. évf. 4. sz. 91–101.
- FEJÉRTPATÁKY LÁSZLÓ (1893): A Gutkeled-biblia. *Magyar Könyvszemle* 17. évf. 1–4. sz. 5–22.
- FÜGEDI ERIK (1991): Sepelieunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. *Századok* 125. évf. 1–2. sz. 35–67.
- FÜSSY TAMÁS – ERDÉLYI LÁSZLÓ (1902): *A zalavári apátság története I.* (PRT VII.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. (Az oklevéltár és az ahhoz tartozó bevezető Erdélyi László munkája).
- GALAMBOSI PÉTER (2021): A csatári apátság története a középkorban. In Ribí András (szerk.): *Prépostok, apátok, vikáriusok. Tanulmányok*. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 3.) Pécs, Kronosz Kiadó. 277–293.
- GUZSIK TAMÁS – FEHÉRVÁRY RUDOLF (1981): Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. *Zalai Gyűjtemény* 16. évf. 42–43.
- GYÖRFFY GYÖRGY (2013): *István király és műve*. Budapest, Balassi Kiadó. 4. kiad.

- HANGODI LÁSZLÓ (2014): *Az almádi monostor. Az almádi Boldogságos Szűz Mária és Mindenszentek bencés apátság története*. Monostorapáti, Monostorapáti Község Önkormányzata.
- HERVAY F. LEVENTE (1984): A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In H. Balázs Éva et al. (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 159–172.
- HERVAY F. LEVENTE (2001): A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság. 461–547.
- HO: Nagy Imre et al. (szerk.): *Hazai okmánytár I–VIII*. Győr–Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. 1865–1891.
- HOLLER LÁSZLÓ (2009): Egy XIII. századi remetekápolna – Idegysy Beate Elizabeth – lokalizálása. *Magyar Nyelv*. 105. évf. 1. sz. 17–29.
- HOLUB JÓZSEF (1929): Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, Zala megye közönsége.
- HUNYADI ZSOLT (2010): *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. (METEM Books 70. – CEU Medievalia 13.) Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Department of Medieval Studies, Central European University.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1900–1904): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1923–1924): *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KLINGER LÁSZLÓ (2020): Vállus pálos kolostorának középkori kőfaragványai. *Zalai Múzeum* 25. évf. 45–64.
- KOLARIČ, JURAJ (1984): Historischer Überblick über die Pauliner in Kroatien. In Dirnbeck, Julius et al. (Hrsg.): *Der Orden der Pauliner OSPE. Seine Geschichte, seine Aufgaben, seine Stellung*. Szerk. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 70.) Eisenstadt, Landesmuseum Burgenland. 53–68.
- KOMJÁTHY MIKLÓS (1955): A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények*. 26. évf. 27–47.
- KOVÁCS IMRE (1991): A türjei premontrei prépostság története. (*Zalai Gyűjtemény* 32.).
- KÖLNEI LÍVIA – VARJASSY PÉTER (2014): A jeruzsálemi Szent János Lovagrend ispotályai a középkori Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*. 60. évf. 5–23.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT (1976): Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele) *Budapest Régiségei* 24. évf. 1. sz. 279–297.
- LŐVEI PÁL (1997): Középkori sírkövek a történeti Zala megye területén. In Vándor László (szerk.): *Zala megye ezer éve*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 74–82.
- MAKK FERENC (1996): *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 2. Kiadó.

MP: Backmund, P. Norbert (ed.): *Monasticon Praemonstratense I–III*. Straubing, Katholische Kirche Bayern. 1949–1956.

MREV: Fraknói Vilmos – Lukcsics József (szerk.): *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV*. Budapest, Római Magyar Történeti Intézet. 1896–1907.

NAGYFALUSY LAJOS (1941–1942): *A kapornaki apátság története I–II*. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez 6.) Kalocsa, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség.

PROKOPP MÁRIA (1980): A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei. *Építés- és Építészettudomány* 12. évf. 1–4. sz. 367–385.

PRT: Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII*. Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. 1902–1916.

RA: Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Akadémiai Kiadó. 1923–1987.

SIMMER LÍVIA (2012): Az újudvari johannita konvent az okleveles források és a régészeti terepmunkák tükrében. In Kaján Imre (szerk.): *Zalai Múzeum 20*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 207–220.

SOLYMOSI LÁSZLÓ (1998): *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó.

SOLYMOSI LÁSZLÓ (2005): Pilissziget vagy Fülöpsziget. A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, Debrecen University Press – Multiplex Média. 11–23.

SÖRÖS PONGRÁCZ (1912): *Az elenyészett bencés apátságok*. (PRT XII/B.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend.

SRH: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Budapest, Nap Kiadó. 1999. 2. Kiad.

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (2021): *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. (Opitz Historiae Artium 3.) Budapest, Martin Opitz.

SZATLÓCZKI GÁBOR (2006): Adalékok a keszthelyi ferences kolostor korai építéstörténetéhez. *Castrum Bene* 4. évf. 2. sz. 95–98.

SZENTPÉTERY IMRE (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. (Reprint 1995.).

SZŐKE BÉLA MIKLÓS (2019): *A Karoling-kor Pannóniában*. (Mosaburg – Zalavár 1.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

SZŰCS JENŐ (1993): *Az utolsó Árpádok*. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.

THEINER: Augustinus Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta I–II*. Romae, Typis Vaticanis. 1859–1860.

THOROCZKAY GÁBOR (2009): Szent István okleveleiről. *Századok* 143. évf. 6. sz. 1385–1412.

TIMÁR PÉTER (2019): *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szeged, Szerzői kiadás.

TÓTH ENDRE (1999): Szent Adorján és Zalavár. *Századok* 133. évf. 1. sz. 3–37.

TÓTH ENDRE (2003): Hoholt – Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez. *Századok* 137. évf. 2. sz. 265–296.

TÓTH PÉTER (2007): Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: Érszegi Géza (szerk.): *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság. 31–36.

TÖRÖK JÓZSEF (2002): *A tizenegyedik század egyháztörténete*. (Keresztény Századok I.). Budapest, Mikes Kiadó.

UHRIN DOROTTYA (2017): Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium. *Magyar Könyvszemle* 133. évf. 1. sz. 13–31.

VÁNDOR LÁSZLÓ (1986): A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. *Zalai Gyűjtemény* 25. évf. 49–75.

VÁNDOR LÁSZLÓ (1996): Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád-Geschlechts. In: Szőke, Béla Miklós (Hrsg.): *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn*. (Antaeus 23.). Archäologisches Institut der UAW. 183–217.

VARGA GÁBOR (2003): *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. München, Ungarisches Institut.

WEHLI TÜNDE (1977): *Az Admonti Biblia*. (Művészettörténeti Füzetek 11.). Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZALA: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Budapest, Zala Vármegye Közönsége. 1886–1890.

ZSIRAY LAJOS – SCH. PUSZTAI ILONA (1967): A salgföldi Mária–Magdolnáról elnevezett pálos kolostor. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. évf. 247–258.

ZsOklt.: Mályusz Elemér et al. (főszerk.): *Zsigmondkori oklevéltár I–XV*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár. 1951–2022.